
بررسی مقایسه‌ای شش اثر دستور زبان فارسی

از دستور سخن میرزا حبیب اصفهانی تا دستور زبان انوری گیوی

تألیف:

علی ایمانی، خدیجه خسروی

انتشارات سخن

پرسشنامه‌ای برای سنجش میزان آشنایی با دستور زبان فارسی

نویسنده: دکتر علی ایمانی، خدیجه خسروی

اتصالات سخن

خیابان انقلاب، خیابان انشگاری

خیابان وحید نظری، پلاک ۱۱

فکس: ۶۶۴۰۵۰۶۲

www.sokhanpub.com

mail: info@Sokhanpub.com

بررسی مقایسه‌ای شش اثر دستور زبان فارسی

از دستور سخن میرزا حبیب اصفهانی تا دستور زبان انوری گیو

تألیف: علی ایمانی، خدیجه خسروی

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: مهارت

چاپ اول: ۱۳۹۵

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۸۱۸-۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۶۶۹۵۳۸۰۵ و ۶۶۹۵۳۸۰۴

فهرست مطالب

شماره صفحه

عناوین

۱۷ پیشگفتار

۱۹ مقدمه

بخش نخست - صرف

فصل یکم

۳۷ ۱-۱- انواع کلمات

فصل دوم: اسم

۴۱ ۱-۲- تعریف اسم

۴۲ ۲-۲- انواع اسم

۴۳ ۱-۲-۲ اسم عام و خاص

۴۵ ۲-۲-۲ اسم ذات و معنا

۴۷ ۳-۲-۲ اسم مفرد و جمع

۴۹ ۱-۳-۲-۲ جمع‌های عربی

۵۲ ۴-۲-۲ اسم معرفه و نکره

۵۴ ۵-۲-۲ اسم بسیط و مرکب

۵۶ ۱-۵-۲-۲ اقسام اسم مرکب

۵۸ ۶-۲-۲ اسم جامد و مشتق

۵۹ ۷-۲-۲ اسم مصغر و مکبر

۶۰ ۸-۲-۲ مصدر و غیر مصدر

۶۲ ۱-۸-۲-۲ اقسام مصدر

۶۳ ۹-۲-۲ اسم جمع

۶۴ ۱۰-۲-۲ اسم آلت

۶۵ ۱۱-۲-۲ اسم صوت

فصل سوم: صفت

۶۹ ۱-۳- تعریف صفت

۷۰ ۲-۳- اقسام صفت

۷۳	 ۱-۲-۳ صفت مطلق
۷۴	 ۲-۲-۳ صفت فاعلی
۷۵	 ۳-۲-۳ صفت مفعولی
۷۶	 ۴-۲-۳ صفت تفضیلی (برتر)
۷۷	 ۵-۲-۳ صفت عالی (برترین)
۷۹	 ۶-۲-۳ صفت نسبی
۸۰	 ۷-۲-۳ صفت جامد و مشتق
۸۱	 ۸-۲-۳ صفت افراطی و متساوی
۸۲	 ۹-۲-۳ صفت اشاره
۸۳	 ۱۰-۲-۳ صفت شماره
۸۴	 ۱-۲-۳ صفت استفهام
۸۵	 ۱۲-۲-۳ صفت بهاء
۸۶	 ۱۳-۲-۳ صفت پیدایی
۸۷	 ۱۴-۲-۳ صفت پسین
۸۸	 ۱۵-۲-۳ صفت توصیفی (بیانی)
۸۹	 ۱۶-۲-۳ صفت تعجبی
۹۰	 ۱۷-۲-۳ صفت ساده
۹۱	 ۱۸-۲-۳ صفت مرکب (ترکیبی)
۹۲	 ۱۹-۲-۳ اقسام صفت مرکب

فصل چهارم: کنایه

۹۹	 ۱-۴ تعریف کنایه
۱۰۰	 ۲-۴ اقسام کنایه
۱۰۱	 ۱-۲-۴ ضمیر و انواع آن
۱۰۳	 ۱-۱-۲-۴ ضمیر شخصی و انواع آن
۱۰۵	 ۲-۱-۲-۴ ضمیر اشاره و انواع آن
۱۰۶	 ۳-۱-۲-۴ ضمیر مشترک و انواع آن
۱۰۷	 ۴-۱-۲-۴ ضمیر پرسشی و انواع آن
۱۰۸	 ۵-۱-۲-۴ ضمیر تعجبی و انواع آن
۱۱۰	 ۶-۱-۲-۴ ضمیر اختصاص و انواع آن

- ۱۱۱..... ۷-۱-۲-۴ ضمیر مبهم و انواع آن
- ۱۱۲..... ۲-۲-۴ اسم اشاره
- ۱۱۳..... ۳-۲-۴ موصول
- ۱۱۴..... ۴-۲-۴ مبهمات
- ۱۱۵..... ۵-۲-۴ ادوات پرسش (استفهام)
- فصل پنجم: عدد
- ۱۱۹..... ۱-۵ تعریف عدد
- ۱۲۰..... ۵ اقسام عدد
- فصل ششم: فعل
- ۱۲۳..... ۱-۶ تعریف فعل
- ۱۲۴..... ۲-۶ اقسام فعل
- ۱۲۵..... ۱-۲-۶ لازم و متعلق
- ۱۲۷..... ۱-۱-۲-۶ متعدی بردن و نهاد
- ۱۲۸..... ۲-۲-۶ معلوم و مجهول
- ۱۲۹..... ۳-۲-۶ تام و ناقص
- ۱۳۱..... ۴-۲-۶ خاص و عام
- ۱۳۲..... ۵-۲-۶ ساده و مرکب و پیشوندی
- ۱۳۴..... ۶-۲-۶ معین
- ۱۳۵..... ۷-۲-۶ دعا
- ۱۳۶..... ۳-۶ مفاهیم فعل
- ۱۳۷..... ۴-۶ وجوه فعل
- ۱۳۸..... ۱-۴-۶ وجه اخباری - التزامی
- ۱۴۰..... ۲-۴-۶ وجه شرطی - امری
- ۱۴۲..... ۳-۴-۶ وجه وصفی - مصدری
- ۱۴۳..... ۵-۶ اشتقاق
- ۱۴۴..... ۶-۶ اقسام مشتقات
- ۱۴۶..... ۱-۶-۶ اسم مصدر
- ۱۴۸..... ۲-۶-۶ مضارع
- ۱۴۹..... ۳-۶-۶ اسم فاعل

۱۵۰	۴-۶-۶ صفت مشتبه
۱۵۱	۵-۶-۶ اسم آلت
۱۵۲	۶-۶-۶ صفت حالیه
۱۵۳	۷-۶-۶ اسم مصدر
۱۵۴	۸-۶-۶ صیغه مبالغه
۱۵۶	۹-۶-۶ اسم مفعول
۱۵۷	۱۰-۶-۶ افعال ماضی
۱۵۸	۱۱-۶-۶ مستقبل
۱۵۹	۷-۶-۷ زوایای فعل
۱۶۰	۸-۶-۸ فعل ماضی و انواع آن
۱۶۱	۱-۸-۶ ماضی ملق
۱۶۲	۲-۸-۶ ماضی استمراری
۱۶۳	۳-۸-۶ ماضی نقلی
۱۶۵	۴-۸-۶ ماضی بعید
۱۶۶	۵-۸-۶ ماضی التزامی
۱۶۷	۹-۶-۹ فعل مضارع و انواع آن
۱۶۸	۱-۹-۶ مضارع اخباری
۱۶۹	۲-۹-۶ مضارع التزامی
۱۷۰	۱۰-۶-۱۰ فعل امر
۱۷۱	۱۱-۶-۱۱ فعل مستقبل
۱۷۲	۱۲-۶-۱۲ ساخت فعل
۱۷۳	۱۳-۶-۱۳ ماده و شناسه

فصل هفتم: قید

۱۷۷	۱-۷ تعریف قید
۱۷۸	۲-۷ اقسام قید (از جهت مقوله دستوری)
۱۷۹	۳-۷ اقسام قید (از جهت مفهوم)
۱۸۰	۴-۷ اقسام قید (از جهت لفظ)
۱۸۱	۵-۷ قیدهای مختص
۱۸۲	۶-۷ قیدهای مشترک

فصل هشتم: حروف اضافه

- ۱-۸ تعریف حرف اضافه ۱۸۷
- ۲-۸ اقسام حرف اضافه (ساده، مرکب) ۱۸۸
- ۳-۸ حروف اضافه ساده ۱۹۰
- ۱-۳-۸ حرف اضافه «به» ۱۹۱
- ۲-۳-۸ حرف اضافه «با» ۱۹۵
- ۳-۸ حرف اضافه «از» ۱۹۷
- ۴-۱-۸ حرف اضافه «بر» ۲۰۰
- ۵-۱-۸ حرف اضافه «تا» ۲۰۲
- ۶-۳-۸ حرف اضافه «در» ۲۰۳
- ۷-۳-۸ حرف اضافه «اند» ۲۰۵
- ۸-۳-۸ حرف اضافه «د» ۲۰۶
- ۹-۳-۸ حرف اضافه «برای» ۲۰۷
- ۱۰-۳-۸ حرف اضافه «بهر» ۲۰۸
- ۱۱-۳-۸ حروف اضافه «روی، زیر» ۲۰۹
- ۱۲-۳-۸ حرف اضافه «زی» ۲۱۰
- ۱۳-۳-۸ حرف اضافه «پی» ۲۱۱
- ۱۴-۳-۸ حروف اضافه «آلا، الی» ۲۱۱
- ۱۵-۳-۸ حروف اضافه «بدون، بی» ۲۱۳
- ۱۶-۳-۸ حروف اضافه «جز، غیر» ۲۱۴
- ۱۷-۳-۸ حروف اضافه «مثل، مانند، چون» ۲۱۵
- ۱۸-۳-۸ حروف اضافه «مگر، را» ۲۱۶
- ۱۹-۳-۸ حروف اضافه «سان، ،، واسه» ۲۱۷
- ۴-۸ حروف اضافه مرکب ۲۱۸
- ۱-۴-۸ حروف اضافه «از برای، از بهر» ۲۱۹
- ۲-۴-۸ حروف اضافه «از بی، در پی» ۲۲۰
- ۳-۴-۸ حروف اضافه «از روی، درباره» ۲۲۱
- ۴-۴-۸ حروف اضافه «در نزد، به مجرد» ۲۲۲
- ۵-۴-۸ حروف اضافه «بجز، بدون» ۲۲۳

۲۲۴..... ۸-۴-۶ حروف اضافه «غیر از، بغیر از، تا بحال».

فصل نهم: حروف ربط

۲۲۷..... ۹-۱ تعریف حرف ربط

۲۲۸..... ۹-۲ اقسام حرف ربط (مفرد، مرکب)

۲۲۹..... ۹-۳ اقسام حرف ربط (مفرد)

۲۳۰..... ۹-۳-۱ حرف ربط «و»

۲۳۲..... ۹-۳-۲ حرف ربط «یا»

۲۳۳..... ۹-۳-۳ حرف ربط «پس»

۲۳۴..... ۹-۳-۴ حرف ربط «وگر»

۲۳۵..... ۹-۳-۵ حرف ربط «نه»

۲۳۶..... ۹-۳-۶ حرف ربط «چه»

۲۳۷..... ۹-۳-۷ حرف ربط «چون»

۲۳۸..... ۹-۳-۸ حرف ربط «اما»

۲۴۱..... ۹-۳-۹ حرف ربط «خواه»

۲۴۲..... ۹-۳-۱۰ حرف ربط «زیرا»

۲۴۳..... ۹-۳-۱۱ حرف ربط «لیک»

۲۴۴..... ۹-۳-۱۲ حرف ربط «نیز»

۲۴۵..... ۹-۳-۱۳ حرف ربط «که»

۲۴۸..... ۹-۳-۱۴ حروف ربط «لکن، لیکن»

۲۴۹..... ۹-۳-۱۵ حرف ربط «لما»

۲۵۰..... ۹-۴ حروف ربط مرکب

۲۵۱..... ۹-۵ کاربرد حروف ربط مرکب

فصل دهم: اصوات (شبه جمله‌ها)

۲۵۵..... ۱۰-۱ تعریف شبه جمله

۲۵۶..... ۱۰-۲ اقسام شبه جمله

فصل یازدهم: پیشوند و پسوند

۲۶۱..... ۱۱-۱ تعریف پیشوند و پسوند

۲۶۲..... ۱۱-۲ اقسام پیشوند

۲۶۴..... ۱۱-۳ اقسام پسوند

۲۷۰	۴-۱۱ اقسام پسوند مرکب
	فصل دوازدهم: توضیحات صرف
۲۷۵	اسم
۲۷۵	صفت
۲۷۵	اقسام صفت
۲۷۵	صفت عالی
۲۷۵	صفت انحراف
۲۷۶	فرق صفت فاعلی و اسم فاعل
۲۷۶	ضمیر
۲۷۶	فعل
۲۷۶	افعال دو وجهی
۲۷۷	افعال قیاسی و سماعی
۲۷۷	مطاوعت
۲۷۷	وجوه افعال در دستور خیام‌پور
۲۷۸	مشتقات
۲۷۸	فعل تام و ناقص
۲۷۹	قید
۲۷۹	قید مؤول (گشتاری)
۲۷۹	حرف
۲۷۹	حرف اضافه
۲۸۰	حروف و ادوات
۲۸۰	حروف ربط تأویلی

بخش دوم - نحو

فصل سیزدهم: جمله

۲۸۷	۱-۱۳ تعریف جمله
۲۸۸	۲-۱۳ اقسام جمله
۲۸۹	۱-۲-۱۳ جمله اسمیه
۲۹۰	۲-۲-۱۳ جمله فعلیه
۲۹۱	۳-۲-۱۳ جمله ساده

۲۹۲		جمله مرکب ۴-۲-۱۳
۲۹۳		جمله مطلق ۵-۲-۱۳
۲۹۴		جمله مقید ۶-۲-۱۳
۲۹۵		جمله آزاد ۷-۲-۱۳
۲۹۶		جمله بهم پیوسته ۸-۲-۱۳
۲۹۷		جمله‌های متداخل ۹-۲-۱۳
۲۹۸		جمله‌های متجانس ۱۰-۲-۱۳
۲۹۹		جمله تفسیری ۱۱-۲-۱۳
۳۰۰		جمله تأویلی ۱۲-۲-۱۳
۳۰۱		جمله انشایی ۱۳-۲-۱۳
۳۰۲		جمله‌های آخری و انشایی ۱۴-۲-۱۳
۳۰۳		جمله‌های امل ناقص ۱۵-۲-۱۳
۳۰۴		جمله‌های مملی معترضه ۱۶-۲-۱۳
۳۰۵		جمله‌های مستقیم و غیرمستقیم ۱۷-۲-۱۳
۳۰۶		جمله امری ۱۸-۲-۱۳
۳۰۷		جمله‌های تعجبی و پرسشی ۱۹-۲-۱۳
۳۰۸		جمله‌های پایه و پیرو ۲۰-۲-۱۳
۳۰۹		جمله‌های شرطی ۲۱-۲-۱۳
۳۱۰		جمله مستقل ۲۲-۲-۱۳
۳۱۱		جمله بی فعل ۲۳-۲-۱۳
۳۱۲		ارکان جمله ۳-۱۳
۳۱۳		اجزای جمله ۴-۱۳

فصل چهاردهم: اسم

۳۱۷		۱-۱۴ حالات اسم
۳۱۸		۱-۱-۱۴ حالت فاعلی
۳۱۹		۲-۱-۱۴ حالت مفعولی
۳۲۰		۳-۱-۱۴ حالت اضافی
۳۲۱		۱-۳-۱-۱۴ اقسام اضافه
۳۲۲		۲-۳-۱-۱۴ اضافه ملکی

۳۲۳..... ۱۴-۱-۳-۳ اضافه تخصیصی

۳۲۴..... ۱۴-۱-۳-۴ اضافه بیانی

۳۲۵..... ۱۴-۱-۳-۵ اضافه توضیحی

۳۲۶..... ۱۴-۱-۳-۶ اضافه تشبیهی

۳۲۷..... ۱۴-۱-۳-۷ اضافه استعاری

۳۲۸..... ۱۴-۱-۳-۸ اضافه ابنی (نبوت)

۳۲۹..... ۱۴-۱-۳-۹ اضافه اقترانی

۳۳۰..... ۱۴-۱-۳-۱۰ اضافه ظرفی

۳۳۱..... ۱۴-۱-۳-۱۱ اضافه گسسته

۳۳۲..... ۱۴-۱-۴ حالت ابنی

۳۳۳..... ۱۴-۱-۵ حالت ظرفی

۳۳۴..... ۱۴-۱-۶ حالت مستندیه

۳۳۵..... ۱۴-۱-۷ حالت مستندی

۳۳۶..... ۱۴-۱-۸ حالت عطفی

۳۳۷..... ۱۴-۱-۹ حالت بدلی

۳۳۸..... ۱۴-۱-۱۰ حالت متممی

۳۳۹..... ۱۴-۱-۱۱ حالت تمیزی

۳۴۰..... ۱۴-۱-۱۲ حالت وصفی

فصل پانزدهم: حذف در جمله

۳۴۳..... ۱۵-۱-۱ مستدالیه

۳۴۴..... ۱۵-۲-۱ مستند و فعل

۳۴۵..... ۱۵-۳-۱ رابطه

۳۴۶..... ۱۵-۴-۱ جمله

فصل شانزدهم: (ه، ه، ه)

۳۴۹..... ۱۶-۱-۱ های ملفوظ و غیر ملفوظ

فصل هفدهم: توضیحات بخش نحو

۳۵۳..... جمله‌های بهم پیوسته

۳۵۳..... تاویل در جمله‌های تاویلی

۳۵۴..... جمله معترضه

۳۵۴.....	جمله‌ انشایی
۳۵۴.....	جمله‌ بی‌ فعل
۳۵۵.....	اضافه‌ بیانی و اضافه‌ توضیحی
۳۵۵.....	صفت
۳۵۷.....	فهرست منابع

www.ketab.ir

(پیش‌گفتار)

کتابی که در این روز خواننده گرامی است در واقع چکیده شش اثر دستوری از پژوهشگران امدادین دستورنویسی است.

از آغاز تاکنون نیز توضیح که نگارندگان این اثر، شش کتاب دستور زبان فارسی را که اولین آن با دقت در ۱۴۸ سال پیش تدوین یافته، در مطالعه گرفته؛ بررسی کرده و سپس به مقایسه یک یک مقولات دستوری در این آثار ششگانه پرداخته‌اند.

شیوه تدوین و تألیف این کتاب را می‌توان شیوه مقایسه‌ای - جدولی یا تنها جدولی و یا کلاً مقایسه‌ای نام نهاد. توضیح این که عنوان هر مقوله دستوری در بالای صفحه آمده و نظر پژوهندگان دستری‌های نامیده، در جدول شش ستونی با ترتیب تاریخی مقایسه شده است. انتخاب این شیوه از دو مزیت برخوردار است: نخست: آنکه حجم کتاب به کمترین میزان تقیید یافته رخصتگی خواننده را در پی ندارد، ضمن آن که کوچک‌ترین لطمه‌ای به محتوای کتاب وارد نشده است. دوم: این که خواننده این اثر با نیم نگاهی از دیدگاه‌های مختلف نامدار که نام عزیزشان در هر جدول به ضرورت تکرار شده، آگاه می‌شوند.

این کتاب پژوهشی است بسیار کوچک و ناچیز اما بدیع و نوبیاد که مثل همه آثار کاستی‌هایی دارد که چشم براهیم تا با دریافت انتقادات و نظرات ارزشمند خوانندگان دانشور، خطاها و کاستی‌ها را دفع و رفع کنیم.

مقدمه

دستور زبان چیست؟

بیشتر دانشوران ما، دستور زبان را این گونه تعریف کرده‌اند:

مجموعه قواعدی که بدان درست گفتن و درست نوشتن را می‌آموزند.

مفهوم مخالف بن تعریف این است که تا کسی این مجموعه قواعد را نیاموزد، بنابراین قاعده نه باید بتواند درست سخن بگوید و نه درست بنویسد. و این در حالی است که تمامی کودکان و بزرگواران و زنان بی‌سواد در دورافتاده‌ترین نقاط این مرز و بوم به آسانی و بدون آگاهی از این قواعد و ولی برابر با همین قواعد، سخن می‌گویند و مقاصد خود را به درستی به مخاطب انتقال می‌دهند و سخنان آن‌ها در آزمایشگاه زبان قابل تجزیه و ترکیب است.

از سوی دیگر، مورخان، ادیبان و شاعران نام‌آورد بهمان، در نبود این قواعد و قوانین، آثار جاودانه خود را به دنیای زمان خوش‌اندیش‌انداخته‌اند و امروز کتابخانه‌های بزرگ و کوچک دنیا پر است از آثار گران‌بهر این عزیزان.

اهل هر زبان، بصورت غریزی و طبیعی، زبان را از محله خود، بدرستی فرا می‌گیرند و از همان دوران کودکی، درست بکار می‌برند بدون آن که خود به این امر آگاه باشند. آنگاه این که در برخی از مناطق جهان، دلسوزان جامعه و مسؤولان فرهنگی، این قواعد طبیعی و قریحی و غریزی را تحت قاعده درآورده‌اند و دستور زبان مدون و مفیدی ترتیب داده‌اند و در برخی دیگر از مناطق به دلایلی این مهم را جدی نگرفته و اقدامی نکرده‌اند و ایران ما، شوربختانه در دسته دوم جای دارد.^۱ حال اگر پرسیده شود فرق این دو در چیست؟ با پاسخ دادن به این پرسش

می‌توانیم به تعریفی دقیق‌تر و صحیح‌تر از دستور زبان هم دست یابیم. فرق این دو به اعتبار نتایجی است که از هر یک بدست می‌آید. یعنی اگر زبانی دارای قواعد منظم و مدون باشد بی‌شک یادگیری آن زبان به آسانی انجام می‌شود و از آن مهم‌تر این که در سایه این قواعد می‌تواند در برابر هجوم زبان‌های بیگانه ایستادگی و زبان را از تحریفات احتمالی محافظت کند. نمونه روشن این دسته از زبان‌ها، زبان‌های عربی و لاتین هستند؛ ولی زبان فارسی که از نوع دوم است، این دو ویژگی را ندارد، یعنی نه آسان‌یاب است و نه مقاوم در برابر یورش زبان‌های بیگانه.

به همین دلیل وقتی عرب سرمست از باده پیروزی به این دیار گام نهاد، هدم و تخریب را آغاز کرد، تحقیر و توهین را شیوه کار خود قرار داد، جشن کتاب سوزان برپا داشت و از جای همه مظاهر علمی و هنری و فرهنگی این سرزمین پرداخت.

آری همه این مصائب را عجب موجب شد ولی زبان فاخر فارسی به همان دلیلی که در بالا بدان اشاره شد خود خود و بسیار زود در مقابل زبان قوم غالب، مغلوب و تسلیم زبانی بیگانه شده و زبان درسی را بروی سپاه واژه‌های عربی گشود و در اندک زمانی انبوه لغات عربی و غریبی سیل‌آسا وارد زبان فارسی شد و میراث ما از شکست قادسیه، زبانی آلوده و آلوده و ناسره شد و لابد باید بسی خوشحال می‌بودیم که با پذیرش آیین جدید زبان راج و توانمند باستانی خود را از دست داده‌ایم!

تردید نباید داشت که عمده‌ترین دلیل تسلیم و اثرپذیری زبان‌هایی چون زبان فارسی در مقابل زبان‌های بیگانه چون زبان عربی و زبان‌های عربی، نبود اصول و قوانین مدون و مرتب دستوری بوده است و صد البته از این بهت هرگز قابل مقایسه با زبان‌های مغرب زمین که عمری بالای دو هزار سال و حتی زبان عربی که حداقل یک‌هزار و چهارصد سال از تدوین گرامر آن می‌گذرد، نیست.

در پایان این مقال بدست دادن تعریف درست‌تر و دقیق‌تر بایسته می‌نماید که مکمل و متمم تعریف پیشین می‌باشد. کمال طالقانی دستور زبان را دانشی که از چگونگی کلمات فارسی و حالات مختلف آن در جمله گفت و گو می‌کند،

می‌داند.^۱ و دستورنویس دیگری، دستور زبان را به معنای آن دانش می‌داند که به بررسی ساخت‌های دستوری یا سازه‌های جمله و روابط موجود میان آن‌ها می‌پردازد.^۲

و اما گردآورندگان این اثر در پی آنند که سیر تحول دستورنویسی را از آغاز تاکنون با بررسی و تطبیق شش کتاب برگزیده و با ترتیب و تنظیم جدول‌هایی گویا و راهنما، به تصویر کشیده، تقدیم خوانندگان و خوانندگان علاقه‌مند نمایند. نام نشان این شش اثر منتخب در صفحات آینده به دفعات آمده است و نیاز به عرفی جداگانه نیست زیرا کمتر کسی از اهالی ادبیات را می‌توان سراغ داشت که با این آثار پیدآورندگان آن‌ها آشنا نباشد مگر کتاب «دستور سخن» و نویسنده فریختن - میرزا حبیب‌اصفهانی - که شاید برای برخی ناشناخته باشد. به همین دلیل لازم دانستیم که درباره‌ی وی و اثر ارجمندش خاطر خواننده را کمی تصدیع دهیم.

«میرزا حبیب اصفهانی را بحق باید اولین دستورنویس فارسی دانست. نخستین کسی که کلمه دستور را برای نام کتاب قواعد زبان پارسی اختیار کرده و قواعد فارسی را از عربی جدا ساخته و دایره ترجمه و تقلید عرب قدم بیرون نهاده و با جمله برای زبان فارسی مستقلاً آنجا که می‌توانسته اصول و قواعدی مرتب نموده، میرزا حبیب اصفهانی است. در دو کتاب در این زمینه نگاشته: یکی دستور سخن که در سال ۱۲۸۹ هجری قمری در اسلامیه انتشار یافت و دیگری تلخیص آن به نام دبستان سخن که در سال ۱۳۰۸ ه. ق. همان شهر منتشر شد. چون میرزا حبیب سالیان دراز در اسلامبول معلم زبان و ادبیات فارسی بوده و علاوه بر زبان‌های ترکی و عربی، فرانسه را نیز خوب می‌دانست. برای اولین بار پاره‌ای از شیوه‌های دستورنویسی اروپایی را در کتاب‌های دستور خود وارد کرده است. مثلاً او برای اولین بار کلمات فارسی را به ده‌گونه تقسیم می‌کند: اسم، صفت، ضمیر، کنایات، فعل، فرع فعل، حروف، متعلقات فعل، ادوات و اصوات. میرزا حبیب خود می‌گوید که مبتکر این تقسیم‌بندی نیست، بلکه آن را از دیگران گرفته است. روشن است که این تقسیم‌بندی با جزئی تغییراتی همان است که در

۱. طالقانی، کمال (۱۳۴۲)، صص ۹-۱۰.

۲. مشکوةالدینی، مهدی (۱۳۷۰) ص ۴.

کتاب‌های دستور زبان فرانسه رایج بوده و هنوز نیز هست. میرزا حبیب کنایات و فرع فعل را به تقسیمات فرنگی افزوده و در عوض حرف تعریف (article) را که در فارسی نبوده از آن کاسته است و بدین ترتیب شماره اجزای کلام را که در زبان فرانسه معمولاً نه است به ده افزایش داده است.

او متعلقات فعل را هم بجای قید (adverbe) بکار برده است. میرزا حبیب دستورنویسی فارسی را از زیر نفوذ عربی بیرون آورد و به آن رنگ غربی داد.^۱ مؤلف خود در مقدمه دستور خود می‌گوید: «در اوقاتی که به اقتضای گردش آسمان من بنده، حبیب اصفهانی، از جاه و مقام خویش دور افتاده و رخت اقامت به آستان علیّه استامبول نهادم، چندی به معلمی زبان فارسی و عربی مشغول بودم. در آنای تعلیم و تدریس دیدم که زبان فارسی را از عرفا و ادبای آن دیار، طالب و راغب بیرون است اما قواعد و دستوری درست در آموختن آن در کار نیست. پس کتابچه‌ای ترتیب دادم که نه تنها دارای قواعد فارسی، بلکه مشتمل باشد بر اصول اصلی فارسی و تاریخ استعمال کلمات عربیه که از زبان عرب در آن مأخوذ و مستعار است.»

میرزا حبیب چند سال بعد از تألیف دستور سخن، به سال ۱۳۰۸ هـ. ق دبستان پارسی (دبستان سخن) را که خلاصه و کوتاه شده دستور سخن بود، به اهتمام حسنعلی خان امیر نظام گروسی چاپ کرد. در مقدمه آن می‌نویسد:

«من بنده شرمنده، حبیب اصفهانی، پس از نوشتن کتاب دستور سخن و چاپ آن چون دیدم که نسخه آن در حال انجام پذیرفتن است و به نظر پاره‌ای، نسخه آن قدری ملال می‌نماید، خواستم تا جزو قواعد پارسی آن را با همان زبان، باز کتابی سازم که پارسی زبانان عموماً از آن بهره‌اندوزند و کودکان کتاب و دبستان از آن، دستور زبان خویش آموزند. در عبارت قدری از نسخه پیش مختصرتر ولی در معنی بسیار مکمل‌تر نوشتم و جزو عربی آن را طرح [حذف] کردم و این محصول چندین ساله تعلیم خود را مستقیماً به اسم دبستان پارسی گردانیدم»^۲

۱. باطنی، محمدرضا (۱۳۷۰) صص ۲۴-۲۵ و نیز رجوع شود به لغت‌نامه دهخدا، ج ۱ (مقدمه)، ص ۱۲۶-۱۲۷.

۲. آیین پور، یحیی. (۱۳۵۷) صص ۳۹۵-۴۰۱.